

נפלה לא תוסיף, קום בתולת ישראל

יניב חיים ששון

לעילוי נשמת סבתי דבורה בת יוסף חיים

ואחיה מנחם חיים בן יוסף חיים, וכל משפחתם שנרצחה בשואה

- א. "עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו"
1. פתיחה - חובת בירור עניני גאולתנו
2. הבנת הגאולה
3. "עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו"
ב. הבנת ההסטוריה הישראלית
ג. התקומות הגדולות מתוך הנפילות העמוקות
1. הופעת אורו של מלך המשיח דווקא ברגע נפילת האומה
2. מהו כחו של פרץ
ד. הנפילות המלוות את העליות הגדולות
1. הדרך החשוכה שבה הופיע אורו של משיח
2. גאולת ישראל - תשוקה לשלמות העולמים
ה. סיום - "שבע יפול צדיק וקם"

א. "עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו"

1. פתיחה - חובת בירור עניני גאולתנו

"כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון" - רבנו הרב צבי יהודה קוק זצ"ל היה מרבה לחזור על פסוק זה. רבינו חניך את תלמידיו והם חינונו אותנו לכוון את עינינו, העין האנושית, לעין האלוקית. רבינו הדריך אותנו לרומם את המבט שלנו מעל למבט האנושי המצומצם ולהרים אותו אל עבר המבט האלוקי ומתוך כך נוכל לחזות בשוב ה' ציון. רבותינו הודיעו לנו כי גאולת ישראל השלישית החלה, זוהי עובדה, אנחנו בעיצומו של תהליך הגאולה, גאולת ישראל היא מציאות, עובדה מוכרחת שקדמה לעולם. גאולת ישראל השלישית היא גאולה נצחית, גאולה שאין אחריה שיעבוד "וארשת'ך לי לעולם" (הושע ב כא). "ישראל נושע בה' תשועת עולמים, לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד" (ישעיהו מב יז). לא כגאולה הראשונה גאולה אחרונה, גאולה ראשונה היה אחריה שיעבוד, גאולה אחרונה היא גאולה נצחית, אין אחריה שיעבוד¹.

1. מתוך מדרש חז"ל: "שירו לה' שיר חדש תהילתו מקצה הארץ כי גאל ה' עבדו יעקב" - כל השירות כולן קראות בלשון נקיבה כשם שהנקיבה יולדת וחוזרת ויולדת, כך התשועות שעברו היה אחריהם שיעבוד, אבל הישועה העתידה להיות אין אחריה שיעבוד, לכך נקראת בלשון זכר, שנאמר: "שאלו נא וראו אם ילד זכר מדוע ראיתי כל גבר ידיו על

ממגד גבעות עולם

גאולת ישראל השלישית, הגאולה הנצחית, הולכת ומתממשת לעינינו, אין הדבר תלוי בנו, גאולת ישראל היא מציאות עצמית שאיננה תלויה בנו, אך אע"פ כן חובתנו להיות שותפים בה להיות סייעתא לשמיא, לסייע לקב"ה בגאולתו את עמו.

כדי שנוכל להיות באמת שותפים פעילים בגאולתנו, צריכים אנו לברר מהי גאולתנו, מה עניינה ומהותה של הגאולה שאנו זוכים לראות בהתממשותה יום יום. רבותינו הורו לנו שהבירור הזה הוא בירור אין-סופי, בירור מתמיד. בבירור זה עסקו גדולי עולם, ענקים בנגלה וענקים בנסתר, גדולי עולם שכל חדרי התורה היו פתוחים לפניהם, אוצר ההלכה וההגדה היה מונח בכיסם, ולמרות שקטנים אנו מול ענקים אלו, אין זה מבטל את החובה שלנו לעסוק בבירור סוגיות אלו. דווקא לנו, למרות קטנותנו יש חובה מיוחדת בברור סוגיית הגאולה, מפני שאנו זוכים לראות יום יום בהתממשותה של הגאולה ועלינו החובה המיוחדת להצטרף אל מהלך הגאולה הזה.

2. הבנת הגאולה

בגלות היו הגוים רגילים להכות בנו, ולמודים היו להרוג בנו. במשך אלפיים שנות הגלות עם ישראל עבר יסורים נוראים ונדודים רבים. במשך אלפיים שנה נתמלאו נהרות העולם מדמם של ישראל הנשפך כמים. יש הסוברים שהגאולה עניינה לתת לעם המיוסר הזה מרפא, ליתן שלוה לעם המיטלטל הזה ולתת לו ביטחון. ואכן היום יכול עם ישראל לישיב בשלווה וביטחון, לעם ישראל יש צבא חזק שיכול להכות מכה מוחצת בכל אויביו, קומתו של עם ישראל איננה כפופה עוד, קומתו זקופה מאד, הגויים יראים מעוצמתנו הכלכלית והצבאית. אכן, שמחים אנו מאוד בכל אלו, אלו הם דברים נפלאים וחשובים, אך אנו מוכרחים לומר שלא בזה עניינה של גאולתנו - הקניית ביטחון ושלווה לישראל.

יש עוד הסוברים שבגלות היה קשה מאוד להיות יהודי שלם, אי אפשר היה ללמוד תורה מתוך צלילות הדעת, הגויים גזרו עלינו גזירות שמד, לא איפשרו לנו לקיים מצוות, לא איפשרו לנו ללמוד תורה. מאימת הגויים נאלצנו לעבוד בשבת ועוד יותר מזה - אי אפשר היה לנו לקיים את כל מצוות התורה בשלמות, שהרי ישנן מצוות שאי אפשר לקיים מחוץ לארץ ישראל. הגאולה מאפשרת לנו להיות יהודים שלמים, הגאולה מאפשרת לעם ישראל לשקוד על תורתו יומם ולילה, לקיים את כל מצוות התורה בשלמותן, מתוך אהבה רבה לנותן התורה. גם מול דעות אלו נקום ונאמר שבדאי דברים אלו חשובים מאד, אך אפילו בזה לא מתבטא עצם עניינה של גאולתנו.

שמחים אנו מאוד על העוצמה הכלכלית והצבאית שיש היום לעם ישראל, ושמחים אנו מאוד על מפעל התורה הפורח בארצנו, בודאי אלו הם סימנים חשובים לגאולתנו, אך אע"פ כן חייבים אנו

חלציו" - שכשם שהזכר אינו יולד כך התשועה העתידה לא יבוא אחריה שיעבוד שנאמר: "ישראל נושע בה" תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו עד עולמי עד" (מכילתא בשלה, מופיע בספר נצח ישראל פרק מח, עין שם באריכות ובפרק מז בעניין נצחיות הגאולה האחרונה).

שער האמונה

לומר בקול ברור, בהיר וחד משמעי, לא בזה מתבטאת גאולתנו, כל אלו הדברים הם תוצאותיה של הגאולה, עצמותה של הגאולה עליונה הרבה יותר:
"נשמת האומה תתעורר לתחיה, מעומק טבעה תכיר את כל מהותה, מעוצם כוחה תכונן את סדרי חייה העצמיים" (אורות, אורות התחייה לא). גאולת ישראל היא גאולתה של נשמת האומה, הגלות חנקה את נשמתה של האומה, את עצם חייה "נפזרו עצמינו לפי שאול" (תהילים קמ"ז). בגלות האומה הישראלית היא רסק אברים מפוזרים, עצמות יבשות. האומה בגאולתה שבה ומתחיה, האומה שבה וחשה את רבדי חייה הפנימיים, שבה האומה וחשה את כוחות החיים הגנוזים בה, אותם היא הולכת ומשכללת, הולכת ומוציאה לפועל, "אופיה של הגאולה הבאה לפנינו שראשית צעדיה הננו חשים ומרגישים הוא בתוכיותה של כנסת ישראל" (אורות, אורות התחיה לב).

ויאמר אל"י בן אדם העצמות האלה כל בית ישראל המה הנה אומרים יבשו עצמותינו ואבדה תקוותנו נגזרנו לנו. לכן הינבא ואמרת אליהם, כה אמר ה' אלוקים הנה אני פותח את קברותיכם והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם, ובהעלתי אתכם מקברותיכם עמי. ונתתי רחי בכם, וחייתם, והנחתי אתכם על אדמתכם, וידעתם כי אני ה', דיברתי ועשיתי נאום ה' (יחזקאל לז, יא-יד).

בגאולה מתחייה מרכז החיים של האומה שהוא מרכז החיים של העולם כולו. הלב נותחיה ומזרים חמצן לכל האיברים. הגאולה שייכת לעולם כולו, העולם כולו מקבל חיים מתחייתה של האומה, וא"כ בשביל להבין את עניינה של הגאולה העומדת לפנינו, מוטלת עלינו החובה לברר את מהות החיים הישראליים. עלינו לברר "מה אנו מה חיינו", אך איך אפשר ללמוד על מהותם של ישראל, איך אפשר ללמוד על אותה "החיה העומדת ברקיע ושמה ישראל וחוקק על מצחה ישראל, עומדת באמצע הרקיע ואומרת ברכו את ה' המבורך וכל מלאכי מעלה עונים ברוך ה' המבורך לעולם ועד"? הדברים גדולים אך כמו שנאמר לעיל אין לנו אפשרות להתחמק מחובה קדושה זו, החובה לברר בירור מתמיד במהותם של ישראל. הדברים באמת גדולים ועליונים מאוד אך חייבים לברר את ה"מה אנו מה חיינו" עפ"י מה שאנו מסוגלים להשיג.
דרך אחת שעל ידה ניתן לברר את מהותם של ישראל היא התבוננות בהסטוריה הישראלית. ההסטוריה הישראלית היא שיקוף לפנימיותם של ישראל, כמו שהיה אומר רבנו הרצי"ה הסטוריה היא 'הסתר י-ה'. ההיסטוריה היא התגלות, ההתגלות של התכנים הפנימיים, ובשביל לחשוף את אותם התכנים הפנימיים צריכים להתבונן היטב בהסטוריה הישראלית.

3. "עם זו יצרתי לי תהילתי יספרו"

תהלת ה' מסופרת דרך ההסטוריה הישראלית. עם ישראל הוא עם שלא יודע מנוח. אם נתבונן בהסטוריה הישראלית נראה דבר מופלא מאוד, עם ישראל אף פעם לא דורך במקום: או שהוא נמצא בתהליכי עליה גדולים או, שלצערנו, הוא נמצא בתהליכי נפילה עמוקים. מאיגורא רמא

ממגד גבעות עולם

לבירא עמיקתא ומבירא עמיקתא לאגרא רמא, וחוזר חלילה, זהו מהלך ההסטוריה הישראלית. אך אם נעמיק עוד יותר את המבט נראה דבר עוד יותר מופלא. התבוננות לעומק ההסטוריה הישראלית תלמדנו שהמעבר ממצב הנפילה והמשבר למצב התקומה וההתרוממות וכן להפך הוא לא מעבר מקרי, ישנו קשר עצמי בין שני מצבי חיים אלו. ההתבוננות העמוקה מלמדת אותנו שרגעי הנפילה היו באמת הכנה לרגעי ההתרוממות הגדולים, ובעומק הדברים: "אלמלא לא נפלתי לא קמתי". הנפילה היא זו שהביאה באמת לתקומה, לפריצה הגדולה ולהתעלות העליונה. מצד שני גם כן נמצא את אותו הדבר. נמצא שדווקא רגעי השיא הישראליים, דווקא בזמנים שישראל מתרוממים, מתעלים וקונים מעלות עליונות, דווקא שם נמצא מוכן הכוח לנפילתם.

ונראה דברים אלו במהלך ההיסטוריה הישראלית:

אור ישראל הראשון, אברהם אבינו מתחיל להאיר בעולם. אברהם מגייר את האנשים ושרה את הנשים. "הנפש אשר עשו בחרן". השכינה שבה לשכון בארץ, בנו יצחק ממשיך את דרכו חופר את הבארות שחפר אביו, מוסר את הנפש בשביל השכינה, ובן הבן ממשיך בדרכי אבותיו מקים בית לשכינה, מבנה יציב בארץ להשראת השכינה. מפעל השראת השכינה הולך ומתפתח, הולך ומשתכלל, אך אעפ"כ כל זה חסר, מפעל השראת השכינה שפעלו האבות אינו שלם, האבות היו פועלים פרטיים, שלמות הופעת השכינה היא רק ע"י עם, עם נבחר - "עם זו יצרתי לי תהילתי יספור", תהלת ה' מסופרת רק ע"י עם, מוכרח להיות עם שיופיע את השכינה בארץ. ואכן הנה מגיע העולם למצב שלמות זה, יעקב מוליד י"ב שבטים כולם קודש. לא עוד יחידים, פרטיים, אלא עם, נברא עם י-ה, "ועם נברא יהלל י-ה", אותו העם שמחשבתו קדמה לעולם יוצא לפועל המציאות. זה בהחלט רגע נפלא ומרומם לישראל ולעולם כולו, אך כמה מופלא הדבר שדווקא ברגעים מרוממים אלו נמצא את נפילתם של ישראל. פירוד קשה נמצא בתוך העם, שינאה קשה, האחים רוצים להרוג את יוסף, לבסוף מוכרים אותו לעבד במצרים, ומציאותם של ישראל הולכת ומתדרדרת.

יעקב ובניו יורדים למצרים, מאתיים ועשר שנה משתעבדים בני יעקב, העם האלוקי הנבדל משועבד בעם הכי חומרי על פני תבל², נופלים ישראל למ"ט שערי טומאה. אך הנה דווקא בזמן איום זה לישראל נפגשים אנו שוב בפלא ההסטוריה הישראלית. לא רק שמאתיים ועשר שנות השיעבוד, מאתיים ועשר שנות שקיעה במ"ט שערי טומאה, לא הצליחו לכלות את ישראל ולשכח מהם את רוחם ומהותם העצמית³, אלא אדרבה "כאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ".

2. עיין גבורות ה' פרק ד.

3. אע"פ שירדו ישראל למ"ט שערי טומאה שמרו ישראל על מהותם העצמית כמו שאמרו חז"ל בשיר השירים רבה (פ"ד) על הפסוק "גן נעול" - "ר"ה בשם בר קפרא אומר בזכות ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים, שלא היו פרוצים בעריות, ושלא היה בהם לשה"ר, שלא שינו את שמם ושלא שינו את לשונם" וכמו שמסביר המהר"ל בגבורות ה' פרק מג שזה מורה על שישראל לא התערבו במצרים ושמרו על מהותם העצמית.

שער האמונה

דווקא בתוך ה"בירא עמיקתא" הזה של מצרים עם ישראל פורץ. שבעים נפש היו ישראל שירדו למצרים ובתוך כור הברזל של מצרים פורצים ישראל וקונים את מעלתם העליונה⁴. ישראל נעשים לשישים רבוא. ששים רבוא מורים על שלמות מעלתם של ישראל, כלומר ישראל קונים את שלמותם דווקא מתוך יסורי מצרים, וממשיכים ישראל בטיפוסם מעלה מעלה.

"הים ראה וינוס, הירדן יסב לאחור, ההרים רקדו כאילים גבעות כבני צאן", ישראל יוצאים ממצרים, עוברים ארבעים ותשעה ימים מהיציאה, ארבעים ותשעה ימים של נקיין וטהרה מטומאת מצרים, של התעלות ממדרגה למדרגה, עד שמגיעים ישראל ביום החמישים לשיא העילוי, למדרגתם העליונה, ישראל מקבלים תורה, אחד מרגעי השיא בהיסטוריה הישראלית. עילוי גדול לישראל ולעולם כולו, חיבור בין עליונים לתחתונים. אך הנה שוב גם רגע שיא זה מלווה בנפילתם של ישראל, משה רבנו כשלוחם של ישראל עולה לקבל תורה והנה ישראל חוטאים בחטא איום, **"ויעשו עגל מסכה ויאמרו אלה אלוקיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים"**. משה יורד מההר "ויחר אף משה וישלך מידיו את הלוחות וישבר אותם תחת ההר". משה רבנו שובר את הלוחות וישראל ממשיכים לחטוא. "ויהי העם כמתאוונים רע באוזני ה' וישמע ה' ויחר אפו ותבער במ אש ה' ותאכל בקצה המחנה", ישראל במדבר שוב ושוב חוטאים לה'. חטא המרגלים מבטא את עומק הנפילה **"וימאסו בארץ חמדה לא האמינו לזיברו"**. ישראל נעשים עונש קשה מאוד "אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם וכל מנאצי לא יראוה", נגזר על דור יוצאי מצרים למות במדבר, הם לא יזכו להיכנס לארץ אך הנה שוב ברגע הנפילה העמוק הזה מתגלה שוב סוד נצחיותם של ישראל, דווקא מתוך המצב הקשה הזה, מתוך הסיבוכיות הנוראה של דור יוצאי מצרים פורץ דור חדש, דור מוכן יותר לכניסה לארץ. הסיבוכים הרבים שבדור יוצאי מצרים בנו דור חדש, דור שארץ ישראל יותר התאימה לטבע נפשו⁵ ואכן הדור החדש נכנס לארץ, "ויהי כשמוע כל מלכי האמורי אשר בעבר הירדן ינוה וכל מלכי הכנעני אשר על הים את אשר הוביש ה' את מי הירדן מפני בני ישראל עד עוברנו וימס לבבם ולא היה בהם עוד רוח מפני בני ישראל". ישראל נלחמים בשבעת העממים, חולקים את הארץ ומתיישבים בה, והנה בהחלט קונים ישראל עוד מעלה עליונה בחייהם. מאתיים וחמשים שנה נושאים ישראל על גביהם את החלומות הגדולים, **"ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגורך, את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי להם לאלוקים"**. ההבטחות שניתנו לאבות הולכות ומתקיימות, יכול אברהם לשמוח, נתקיימה הבטחתו: **"לזרעך נתתי את הארץ הזאת"**, אך הנה שוב גם קניין המעלה העליונה הזו לישראל ולעולם מלווה בנפילה. הכיבוש והנחלה מסתיימים וישראל יושבים בארצם ודווקא כעת כשהכל צריך להיות מושלם, דווקא כעת **"ויעשו בני ישראל את הרע בעיני ה' ויעבדו את הבעלים ויעזבו את ה' אלוקי אבותם המוציא אותם**

4. גבורת ה' פרק ג - "כי צורת ישראל ושלמותם שש מאות אלף", עיין שם באריכות בעניין ששישים רבוא נורה על שלמותם של ישראל.

ממגד גבעות עולם

מארץ מצרים וילכו אחרי אלוקים אחרים מאלוקי העמים אשר סביבותיהם וישתחוו להם ויכעסו את ה'... ויחר אף ה' בישראל ויתנם ביד שוטים וישסו אותם וימכרם ביד אויביהם מסביב ולא יכלו עוד לעמוד בפני אויביהם".

הדורות הראשונים הגדלים בארץ הם דורות מסובכים. שופטים את שופטיהם, כמעט שמכלים שבט אחד מישראל, ע"ז גילוי עריות ושפיכות דמים נמצאים בהם בלי הפסק, הגוים מתנכלים להם, מצב קשה רוחני וגשמי, אך הנה שוב מתוך המצב הקשה הזה פורץ לו אחד יחיד בדורו, אלקנה, "ועלה האיש ההוא מעירו ימים ימימה להשתחוות ולזבוח לה' צב-אות בשלה" - "אמר ר' זעירא אם נדקנה אומתך עמוד וגדרה, כשם שעשה אלקנה, שהיה מדריך את ישראל לפעמי רגלים" (ירושלמי ברכות ט, ה). השנים הרבות של ההשתחוות המוסריות והמידותיות לא הצליחו למחוק מישראל את רוחם הפנימית. אלקנה מרומם את הרוח הישראלי, מרומם את השאיפות הישראליות.

בנו שמואל ממשיך את דרכו בעוצמה רבה יותר "והלך מדי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל", שמואל סובב בכל ישראל מרים את רוח העם מבפנים, משיב אותו אל מציאותו המקורית והעם ממשיך במסלול ההתעלות, מקים לעצמו מלך, מתקיימת מצוות "שום תשים עליך מלך", המלך הראשון הוא הכנה למלך המקורי, דוד המלך שמלכותו היא מלכות אלוקית שקדמה לעולם, מלכות שמשלמת את ישראל והעולם כולו, וישראל ממשיכים בהתעלותם.

בנו שלמה ממשיך את דרכו. שלמה מבטא את השלמות העליונה ביותר "סיהרא בשלמותא" (זוהר ח"ב כט), העולם שלם, ממלכת ישראל היא אמפריה עולמית, שלמה מעמיד שרים ונציבים בכל ממלכתו, צבא אדיר, כלכלה חזקה, "וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדין ועד באר שבע כל ימי שלמה". התקיימו ההבטחות לאבות "כי ברך אברך והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים". אכן "יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים אוכלים ושותים ושמחים", אך עוד לא תמה התעלותם של ישראל, ישראל עולים מעלה, אל המעלה העליונה מכל, קודש הקודשים, חנוכת בית המקדש. "ויקהלו אל המלך שלמה כל איש ישראל בירח האיתנים בחג הוא החודש השביעי", העולם כולו נשלם, המקדש על מכונו, ישראל יושב בנוהו ושכינת אל עליון, צור ישראל חסנו מעוז ומגינו מופיעה עליו בעוז ותפארת, שפעת רוח הקודש וליבת אש אהבת אלוקים עליון, אלוקי ישראל מאירה את לב האומה ומרוממת באור אש י'ה את כל רוחה בקרבה⁵. האומה במצבה הנעלה והמושלם ביותר והעולם כולו במצבו המושלם. אך הנה שוב דווקא ברגע המרומם הזה נופל שוב ישראל "והמלך שלמה אהב נשים נוכריות רבות ואת בת פרעה,

5. עיין גבורות ה' פרק כב.

6. עפ"י עלת ראה א עמוד קיז.

שער האמונה

עמוניות, אדומיות, צדניות חתיות... אז יבנה שלמה במה לכמוש שקץ מואב בהר אשר על פני ירושלים ולמולך שקץ בני עמון, כן עשה לכל נשיו הנוכריות מקטרות ומזבחות לאלוהיהן".

חז"ל מזעזעים אותנו כאשר מספרים לנו שבאותו הלילה שהשלים שלמה את מלאכת בית המקדש, באותו הלילה ממש נשא לאישה את בתיה בת פרעה וכך אומרים חז"ל: "דברי למואל מלך" - למה נקרא שלמה למואל? א"ר ישמעאל באותו הלילה שהשלים שלמה מלאכת בית המקדש נשא בתיה בת פרעה והיה שם צהלת שמחת בית המקדש וצהלת בת פרעה, ועלתה צהלת שמחת בת פרעה יותר מצהלת ביהמ"ק. הוא דאמר מתלא כולא מחנפים למלא ולכך נקרא למואל שהשליך עול מלכות שמים מעליו" (במדבר רבה נשא י, ד).

ב. הבנת ההסטוריה הישראלית

סקרנו מעט מן ההסטוריה הישראלית, ההתבוננות לימדה אותנו שחייה של האומה אכן בנויים מעליות ונפילות מתמידות. ההתבוננות לימדה אותנו על הקשר המופלא שיש בין שני מצבי חיים אלו.

שתי נקודות פלא עולות מהקשר הזה:

הפלא האחד - תקומת ישראל מכל נפילותיה. האומה עברה בשנות חייה נפילות רבות, החניות וגשמיות, רצחו את גופה והכנו את נשמתה, אך אעפ"כ לא מאתים ועשר שנות השעבוד במצרים, לא מ"ט שערי הטומאה שאליהם הגיע האומה, לא הסיבוכיות של דור המדבר ולא הסיבוכיות של דור השופטים שברו את האומה. תמיד ידעה האומה לקום מנפילותיה. אלפיים שנות גלות לא שברו את האומה ולא רק שידעה האומה לקום, אלא שכפי אשר לימדה אותנו ההסטוריה, הרבה מאד ממעלותיה הגדולות של האומה, קנתה האומה דוקא מתוך נפילותיה.

הפלא השני הוא בדיוק בצד השני של הדבר, ההתבוננות בהסטוריה לימדה אותנו שדווקא בזמני ההתרוממות הגדולים, דווקא שם נמצא מוקד נפילתה של האומה. מעולם לא הצליחה האומה להחזיק בקניניה הנצחיים באופן שלם, קניין המעלה תמיד לווה בנפילה קשה. ראשית הופעתה של האומה לווה בשנאה ופירוד, קניין תורתה לווה בחטא ע"ז קשה, נחלתה בארצה לווה בדורות מסובכים שנפוצו בהם עבודה זרה, גלוי עריות ושפיכות דמים, ובניין בית המקדש לווה בנישואי מלך האומה עם אשה גויה. מה פשר הדבר, מה משמעות העליות הגדולות מתוך הנפילות העמוקות, ומה מהות הנפילות העמוקות המלוות את העליות הגדולות?⁷

7. שאלות אלו הן שאלות גדולות העומדות ברומו של שלם, אין כוונת מאמר זה לתת מענה שלם, אלא לרית כיון להבנה.

ממגד גבעות עולם

הישראלית לא רק מה שנגלה כלפי חוץ, אלא יש להתבונן בהתרחשויות וההתהוויות הפנימיות שבמעמקי ההסטוריה, נתבונן בקטע אחד מן ההסטוריה הישראלית המופלאה, נתבונן במשבר הראשון, משבר מכירת יוסף.

התורה מתארת את מהלך הארועים שארעו בין יוסף ואחיו באופן תמוה מאד. התורה פותחת ומתארת את שרשרת הארועים שארעו בין יוסף לאחיו: חלומותיו של יוסף, שנאת האחים אליו ומכירתו, ואז, פוסקת התורה מלספר אודות יוסף ואחיו ומספרת על פרשה אחרת לגמרי, פרשת נישואי יהודה ומעשה יהודה ותמר (בראשית לז-לח-לט). ושוב שבה ומספרת על התגלגלותו של יוסף במצרים והמשך הארועים שארעו בין יוסף ואחיו. התורה קוטעת את סיפור יוסף ואחיו ומספרת על נישואי יהודה והמעשה עם תמר. הדבר תמוה עוד יותר כאשר חז"ל מספרים לנו שנישואי יהודה היו בזמן אחר לגמרי⁸.

המדרש עומד בדיוק על קטיעה זו - "שבטים היו עסוקים במכירתו של יוסף ויוסף היה עסוק בשקו ובתעניתו, ראובן היה עסוק בשקו ובתעניתו ויעקב היה עסוק בשקו ובתעניתו, ויהודה היה עסוק ליקח לו אשה" (בראשית רבה וישב, פה, א). המדרש מתאר את המציאות הקשה בעת מכירת יוסף, אין חיבור וקישור בבית ישראל, בית ישראל עסוק בשק ובתענית, לא רק יושב בשק ובתענית, אלא ממש עסוק בשק ובתענית. המציאות נראית קשה מאד, נראה שבית ישראל עומד בפני חורבן. כל האידיאלים הגדולים והשאיפות הנישאות של האבות נראים כיורדים לטמיון.

אך המדרש ממשיך, ובאותה הנשימה שהוא מתאר את המציאות החשוכה והקשה, באותה הנשימה ממש ממשיך ואומר "והקב"ה היה עוסק - בורא אורו של מלך המשיח" (שם), כוונת המדרש היא לבן שנולד ליהודה מתמר, והוא פרץ שממנו יצא דוד המלך, מלך המשיח. שני דברים טעונים בירור:

א. מה משמעות הדבר שאורו של מלך המשיח מתחיל להאיר דווקא ברגע זה? מה המשמעות שאורו של מלך המשיח מופיע דווקא בזמן שנראה בדיוק הפוך מכך, דווקא בזמן שהאומה בנפילה בדרך לגלותה?

ב. כמו כן יש לברר את עצם הדבר, למה זה שאורו של מלך המשיח, אורם של ישראל ושל העולם כולו, מאיר דווקא בדרך חשוכה כ"כ, דרך מסובכת, דרך מיתת בני יהודה וביאתו של יהודה על כלתו?

8. ב"ר וישב פר' פה ב: "ויהי בעת ההיא - ולא היה צריך קרייה למימר אלא יוסף הורד מצריימה, ומפני מה הסמיך פסקה זו לזו? ר"א ור", ר"א אמר כדי לסמוך ירידה לירידה, ור"י אמר כדי לסמוך היכר להיכר.

ג. התקומות הגדולות מתוך הנפילות העמוקות

1. הופעת אורו של מלך המשיח דווקא ברגע נפילת האומה

מוכרחים להבין - הפנים של בית ישראל בעת ההיא, הם פנים כלפי מטה. הכיוון הוא דרומה למצרים, לגלות. אך "בטרם תחיל ילדה" - "קודם שלא נולד משעבד ראשון נולד גואל אחרון" (המשך המדרש שם ב"ר פה א), הכיוון כעת הוא כיוון ברוח של גלות, הכל מוביל בקצב מהיר מאד לגלות. אך רגע לפני כן מוכרחת ההסטוריה להפסק, יש הכרח לקטוע את המהלך ההסטורי הטבעי, מוכרח להכנס גורם נוסף למהלך ההסטוריה. ישראל בגלותם מוכרחים לכוחו של פרץ. טרם שיצאו ישראל לגלות ולשעבוד, נולד הכח לפרוץ את הגלות והשעבוד, לפני חניקת החיים הישראליים מוכרח להופיע כח התחיה הישראלי.

כח הפריצה והתחיה הישראלית מבוטא בבן שנולד ליהודה מתמר, והוא פרץ, ולכן הרגורה כותבת על לידת פרץ בלב המאורעות המובילים לגלות. **פרץ מוכרח להיות קודם לגלות כי ישראל בגלותם מוכרחים לכוחו של פרץ.**

2. מהו כחו של פרץ?

ליהודה נולדו מתמר שני בנים, פרץ וזרח. המפרשים מסבירים⁷ שנולדו ליהודה שני בנים נגד שני כוחות: זרח שכחו היה כנגד חמה ועל כן שמו זרח, כמו החמה הזורחת תמיד, ופרץ שכחו כנגד הלבנה הנבנית ונפרצת תדירות.

פרץ, א"כ, כחו כנגד הלבנה. מה משמעות הדבר?

"בלבנה יש צד מה הדומה לבני אדם. הלבנה מתמעטת ומתחדשת כמו בני אדם שהם מתמעטים ומתחדשים". הלבנה נמצאת במהלך של התמעטות ונפילה אך יש בלבנה תכונה מיוחדת, איזשהו כוח מיוחד. ההתמעטות אצל הלבנה היא התמעטות זמנית ומקרית. ללבנה יש את הכח לשוב ולהבנות מתוך ההתמעטות וזהו כחו של פרץ. הכח לפרוץ, לפרוץ את ההווה, לפרוץ את המציאות.

המציאות שנתונים בה ישראל בזמן מכירת יוסף היא מציאות של התמעטות, של נפילה. גם האדם, כפרץ, עומד פעמים רבות במצבים קשים, מצבים שכל שאיפותיו, כל חלומותיו ורצונותיו נראים כיורדים לטמיון והאדם נמצא במשבר, אך בו ברגע הזה מתגלה מיהו האדם באמת. לפני האדם עומדות שתי דרכים. דרך אחת שיכול האדם ללכת בה היא דרך של יאוש ואיבוד כחות. כתוצאה מהמציאות הקשה יכול אדם לאבד את כחותיו, לאבד את רצונותיו, לאבד את אישיותו, את תכונותיו העצמיות, להשתעבד אל המציאות ולהיכנע לחוקיה, זו הדרך האחת. אך ישנה לפני האדם עוד דרך, דרך אחרת, דרך התעלות. בדרך זו לא רק שהאדם איננו מתיאש

7. רמב"ן בראשית (לח, כט) ד"ה "מה פרצת עליך פרץ"; רבנו בחי" (לח, ל) ד"ה "ויקראו שמו זרח".

ממגד גבעות עולם

ואיננו מאבד את כחותיו, אלא אדרבה, המציאות הקשה מאלצת את האדם להתמלא בעוצמה פנימית חזקה, האדם מתמלא בכח רצון, רצון לפרוץ את המציאות. המציאות הקשה מכריחה את האדם להעמיק את אישיותו, להעמיק את תכונותיו העצמיות, כך באדם הפרטי וכך באומה בכללה.

האומה נמצאת במצב קשה, יוסף נמכר לעבד במצרים, בית יעקב עסוק בשק ובתענית, ישראל ובניו יורדים למאתים ועשר שנות שעבוד בחומר ובלבנים. סתם אומה הייתה הולכת בדרך הראשונה, דרך האבדון והיאוש, אך לא האומה שבעומק נפשה טבועה יכולת הפריצה, כחו של פרץ, כח הלבנה, הכח לפרוץ את המציאות הקשה. פרץ נולד בזמן הנפילה הראשונה של האומה. טרם מחלתה הראשונה של האומה מוכן הכח לרפאותה וטרם נפילתה של האומה לתהום הגלות, מוכן הכח לפרוץ את התהום. המהלך ההסטורי הטבעי נפסק ופרץ נכנס למהלך ההסטורי הטבעי. פרץ מבטא את היכולת לפרוץ את הגלות ולצאת ממנה בכוחות מחוזקים.

ליעקב ובניו מחכות עוד למעלה מאלפיים שנות גלות, שעבוד לארבע מלכויות, נדודים רבים, יסורים נוראיים, גשמיים ורוחניים. חורבן אחר חורבן, דם שיישפך בלי סוף. תורה שתשרף והלבבות לא ישאירו אות אחת שלימה ובאמת, במחשבה אנושית פשוטה היש אפשרות לשום עם לעמוד מול כל אלו?

כיצד יוכל עם לשמור על קיומו מול השמדות כאלו?

כיצד יוכל עם לשמור על עצמיותו, על רצונותיו הפנימיים מול גזרות שמד שיבואו כל ימי ההסטוריה?

כיצד יוכל עם לשמור על התוכן הפנימי הגנוז בו, אותו התוכן שכל המציאות עומדת על גביו, אותו התוכן המוכרח להתגלות ולהופיע באחרית הימים ולהאיר לעולם כולו? באמת אין עם המסוגל לזה. רק עם אחד יכול לעמוד מול כל זה ולא רק לעמוד ולשרוד אלא גם לקום ולהתגבר, להתפרץ בכוחות מחוזקים מכל קשיים אלו. רק עם שמחשבתו קדמה לעולם ועם שעומד ביסוד העולם, רק עם כזה ששום תהליכים הסטוריים שונים ומשונים לא יפגעו בסוד נצחיותו, רק עם כזה הוא המסוגל לכך.

"נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם" - שום משבר לא שובר את עם ישראל. עם ישראל יודע לצאת בכוחות מחוזקים מכל קושי כי "בטרם תחיל ילדה" - "קודם שלא נולד משעבד ראשון נולד גואל אחרון". אורו של מלך המשיח, פרץ, הוא גילוי לסוד נצחיותם של ישראל.

הוא הופיע רגע קל לפני הגלות, ישראל מתפרצים בכוחות גדולים וכבירים מכל הנפילות הזמניות מפני שבישראל, עוד טרם ההריסה, החורבן והשממה, מונח הכח לבנין מחודש, ליצירה המתחדשת ולחיים המתחדשים. נפילת ישראל היא מציאות זמנית חולפת כי יש בישראל את הכח לפרוץ אותה ולהתפרץ ממנה ולצאת ממנה בכוחות מחוזקים "ובנו ממך חורבות עולם מוסדי דור ודור תקומם וקראו לך גודר פרץ משובב נתיבות לשבת" (ישעיהו נח,יב).

ד. הנפילות המלוות את העליות הגדולות

1. הדרך החשוכה שבה הופיע אורו של משיח

כפי שהוברר לעיל נפילתם של ישראל היא נפילה זמנית ומקרית, היכולת לפרוץ את הקושי מוכן עוד לפניו, העליה מוכנת עוד בטרם הנפילה, זוהי משמעות הופעת אורו של מלך המשיח דוקא בזמן נפילתם של ישראל. יכולת הקיום של ישראל בגלויותיהם וצרותיהם הרחוניות והגשמיות איננו נס ופלא חיצוני "שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם" אין כאן רק הצלה חיצונית שהקב"ה מציל אותנו, ההצלה שמציל אותנו הקב"ה היא בעצם מציאותינו, בכוח החיים הישראלי המיוחד, ביכולת הפריצה המונח בעצם היותנו.

כעת יש לברר את השאלה השניה מדוע אורו של מלך המשיח צריך להופיע בדרך חשוכה כ"כ? מדוע כל התקוממות של ישראל לוו תמיד בסיבוכים קשים? למה אורו של מלך המשיח מאיר דרך מיתת בני יהודה וביאתו של יהודה על כלתו? למה דוקא כאשר נעשו ישראל לעם נמצאים בהם המחלוקות והפירוד? למה קבלת תורתם לוותה בע"ז? למה בכניסתם לארצם "אין מלך ואיש הישר בעיניו יעשה"? למה בשעה שחננו את בית תפארתם נשא מלכם נשים גויות, מה המשמעות של כל אלה, מה המשמעות של כל הסיבוכים הקשים המלווים תמיד את תקומת ישראל?

גם כאן הדרך להבנה היא התבוננת בהיסטוריה הישראלית ושוב התבוננת עמוקה, התבוננת אל תוכני ההסטוריה:

ישראל יוצאים ממצרים, ממ"ט שערי טומאה שהיו שקועים בהם, מתנקים מטומאת מצרים ומתעלים למעלתם העליונה - קבלת התורה. משה כשליח העם עולה להר סיני, אך בעוד משה מקבל את תורתם של ישראל, חוטאים ישראל "ויעשו עגל מסכה ויאמרו אלה אלוקיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים", משה יורד מההר ושובר את הלוחות "ויהי כאשר קרב אל המחנה וירא את העגל ומחולות ויחר אף משה וישלך מידו את הלוחות וישבור אותם תחת ההר". משה עולה שוב אל ההר לארבעים יום של בקשת מחילה מהקב"ה ולאחר עוד ארבעים יום נוספים מקבלים ישראל לוחות שניים, סוף סוף ניתנת התורה לישראל אך למה מתן תורת ישראל לווה במשבר עמוק כ"כ של חטא העגל? מה פשר הדבר?

חז"ל מספרים לנו שהיה הבדל בין לוחות ראשונים לבין לוחות שניים, בין הלוחות שקיבלו ישראל קודם חטא העגל ללוחות שקיבלו לאחר חטא העגל. וכך אומרים חז"ל: "שאל רבי חנינא בן עגיל לרבי חייא בר אבא מפני מה בדברות ראשונות לא נאמר בהן טוב ובדברות אחרונות נאמר בהן טוב? אמר ליה עד שאתה שואלני למה נאמר בהן טוב, שאלני אם נאמר בהן טוב אם לאו, שאיני יודע אם נאמר בהן טוב אם לאו, כלך אצל רבי תנחום בר חנילאי שהיה רגיל אצל רבי יהושע בן לוי שהיה בקי באגדה, אזל לגביה אמר ליה ממנו לא שמעתי אלא כך אמר לי שמאל בר נחום אחי אמו של רב אחא ברבי חנינא ואמרי לה אבי אמו של רבי אחא ברבי

ממגד גבעות עולם

חנינא הואיל וסופן להשתבר. וכי סופן להשבר מאי הוי? אמר רב אשי ח"ו פסקה טובה מישראל". לוחות ראשונים לא נאמר בהן טוב מפני סופן, סופן להשתבר ולכן לא נאמר בהן טוב (מסביר רש"י גבי כיבוד או"א דכתיב בהן "למען יטב לך והארכת ימים") ומסביר המהר"ל את מהות הדברים: "הלוחות הראשונים לא היו ראויים לפי העוה"ז ולכן לא נאמר בהן טוב, כי מילת טוב נאמר על המציאות שהוא ראוי וטוב לכך תמצא בכל מעשה בראשית בכל יום ויום וירא כי טוב, כי המציאות הוא ראוי וטוב ולוחות ראשונים מפני מעלתן לא היו ראויים לפי מציאות העוה"ז ולכן אין ראוי שיהיה נכתב בהן טוב" (תפארת ישראל פרק לה).

דוקא הדברים העליונים הם היותר מוכשרים לנפילה ודוקא בגלל מעלתם. העולם הזה איננו מוכשר עדיין להכיל בקירבו את הערכים האלווקיים בשלמות. לוחות ראשונים היו במעלה עליונה מאוד, מעשה ידי ה', לוחות מושלמים שאינם ראויים לעולם הזה. העולם הזה בחסרונו לא יכול היה להכיל לוחות אלו בשלמות, העולם יכול להכיל אותם בתוכו רק כשהם שבורים. ישראל חטאו בעגל, חטא העגל בירר שמציאות העוה"ז איננה מציאות שלמה, מציאות העוה"ז היא מציאות חסרה המסוגלת לחטא ועל כן איננה יכולה להכיל בקרבה באופן שלם לוחות אלווקיים מושלמים. על פי יסוד זה מסביר המהר"ל את טעם הנפילות הגדולות שמצאנו באומה הישראלית: "כי הדברים האלווקיים אינם בשלמות הראוי להם לכך דבק בהם החסרון ביותר וזהו מצד עצם מעלתן" (נצח ישראל פרק ב).

דוקא הדברים היותר עליונים הם המוכשרים לנפילה, העוה"ז עדין לא מוכשר לקבל אותם ולהופיע אותם בשלמות, הדברים העליונים מוכרחים להופיע בעולם הזה כשבורים וחסרים. כשעמדו ישראל לרגלי הר סיני העולם כולו היה עדין במצבו השפל והחסר, ישראל עצמם התעלו למדרגה של מושלמות אלווקית וכך היו מסוגלים לקבלת לוחות ראשונים המושלמים, יכלו ישראל להשאר במדרגתם העליונה, יכלו ישראל להתנתק מהעולם הזה החסר ולהשאר בעליונותם, אך לא כן הם ישראל. לא כן היא מגמת ה' יתברך בעולמו, לא כן היא מגמת ישראל ומגמתה של התורה. מגמת הקב"ה ישראל והתורה היא הופעת הקודש העליון, הנבדל, בתוככי העולם הזה, הופעת ערכי הקודש והמוסר האלוקי בתוך מציאות של של העולם הזה עם כל סיבוכיו וקשיו. ישראל אינם מתיאשים מהעולם, אינם מתיאשים מהחיים. חפצים ישראל בתיקון העולם והחיים, ולכן כאשר ישראל מתעלים למדרגות רוחניות עליונות חפצים הם לזכות את העולם כולו באורם, אך העולם עדין איננו מוכשר לקבל את כל אותם הערכים האלווקיים בשלמות ועל כן בראשית הופעת הקודש בעולם מופיע הקודש כחסר, כשבור, עד לתיקונה השלם של המציאות, עד להעלאתו של העולם כולו שיוכל להכיל בקרבו את אותם הערכים העליונים.

שער האמונה

אורו של מלך המשיח מופיע דרך מחשכים גדולים, בראשית הופעתו איננו יכול להופיע בשלמות ועל כן הוא מופיע חסר ושובר⁹.

2. גאולת ישראל - תשוקה לשלמות העולמים

גאולת ישראל היא מציאות עליונה מאוד, אך היא מציאות עליונה השייכת לעולם כולו עם כל חסרונותיו. מגמתם של ישראל היא להקים "ממלכת כהנים וגוי קדוש" עלי ארצות, "ממלכת כהנים וגוי קדוש" בתוכי העולם הזה - "לא אך להציל את הנפש הפרטית או גם הכללית מסיבוכי החיים החומרים ולרומם אל הקודש היא מגמתה, כי אם לכוון את הקודש עצמו, ליסוד מוסד ממלכת אל חי העולמים בכל מרחבי עולמים, חלילה לנו להשאיר את הטבע במעמדו השפל מבלי לקשרו בקשר הקודש אשר לאור עולם שבאוצר חייו שבו דוד מלך ישראל חי וקיים, לא חלישות כוח הוא זה מה שישועתם של ישראל היא קימעא קימעא, כי אם גבורת גבורות, כבירות עליונה וממלאת כל" (אגרות הראיה ג, עמוד כ).

תשוקתם של ישראל היא לראות בתיקון העולם כולו, אהבתם של ישראל לחיים ולשלום עליונה כל כך עד כדי מסירות נפש גמורה לפעול לתיקונם, מוכנים ישראל לסבול הריסות רוחניות וגשמיות בשביל לראות את העולם בתיקונו, תשוקת ישראל היא לראות במלכות ה' על המציאות כולה - "מלוך על כל העולם כולו בכבודך והנשא על כל הארץ ביקרך והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך וידע כל פעול כי אתה פעלתו ויבין כל יצור כי אתה יצרתו ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלוקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה"

ה. סיום - "שבע יפול צדיק וקם"

"כי שבע יפול צדיק וקם ורשעים יכשלו באחת" - צדיק נופל וקם ושוב נופל עד שלבסוף נעמד סופית. הצדיק לא פוחד מנפילות כי הוא יודע שיש לו כוחות להתמודד איתם, טמונים בו הכוחות לקום "אל תשמחי אויבתי לי כי נפלתי קמתי, כי אשב בחושך ה' אור לי". פעמים רבות עומד האדם בפני התמודדויות קשות. האדם ניצב בפני מצבים מסובכים, יכול האדם להתמלא בדאגות, הדאגות הרבות יכולות לגרום לו לתחושה שהדרישות הנדרשות ממנו הם גדולות מיכולתו, האדם מתקשה להחזיק מעמד וקשה לו שלא להכשל ולמעוד, אך מי שיודע שמוכן בו מראש הכוח לקום איננו חושש מהנפילה. מי שיודע שגנוזים בו הכוחות לפרוץ את המציאות

9. וכן באם הבנים שמחה פרק שני עמ' קלו - "דיען שאורו (של מלך המשיח) גדול כל כך לעילא ולעילא עד גובה מרומים מוכרח היה להלעיטו במכסה לא יפה" (ביאת יהודה על כלת). כך מסביר גם המהר"ל בפרק ל' בספר "גבורות ה'": "דומה דודי לצבי, מה צבי נגלה וחוזר ונגלה, כך גואל הראשון נגלה וחוזר ונכסה ונגלה" (שיר השירים רבה פ, ב) "...ולפי דעתי הוא נגד שתי פקידות שאמר פקודת, ולכך היה כאן שתי פקידות, ולעתיד ג' כ' יהיו נגאלים בצד"ק כפולה דכתיב איש צמח מתחתיו יצמח, יש כאן שתי צמיחות וכל זה להעלות הגאולה, שאי אפשר שתבוא הגאולה שהיא מעלה עליונה בפעם אחת". ועיין עוד באורות, אורות התחיה מז.

ממגד גבעות עולם

הקשה מסוגל ללכת בדרכו של רבי עקיבא ולשחוק מפני שמול עיניו כבר עומדת התקומה העתידה.

"גדולים אנחנו וגדולות הנה משוגותינו ובשביל כך גדולות הנה צרותינו וגדולים גם תנחומתינו"¹⁰ - "גדולים אנחנו" - מוכרחים אנו להכיר בגדולתנו, בגדולת גאולתנו, אין עיניינה של גאולתנו אך ליתן לנו את הבטחון והשלוחה הפיזיים ואף לא ליתן לנו את האפשרות לקיים את תורתנו ומצותינו באופן שלם. גאולתנו עליונה הרבה יותר, גאולתנו היא תחיית חיינו, תחיית הרוח הפנימית שבנו. תחייה זו היא עליונה כל כך ולכן: **"גדולות הנה משוגותינו ובשביל כך גדולות הן צרותינו"** - רוח עליונה זו צריכה להופיע בעולם הזה שהוא במצבו הנוכחי עולם חסר, שאינו מסוגל להכיל בקרבו עליונות כזו אלא רק בצורה חסרה ושבורה, דרך נפילות וצרות. אך יש לדעת עוד דבר, אם גדולות הן המשוגות וגדולות הן הצרות, כך **"גדולים גם תנחומתינו"** - **"נחמו נחמו עמי - נחמות עליונים, נחמות תחתונים, נחמות חיים, נחמות מתים, נחמות בעולם הזה, נחמות לעולם הבא נחמות על עשרת השבטים, נחמות על שבט יהודה ובנימין"** (ילקוט שמעוני ישעיה תמה).

ברוך השם, נמצאים אנו כבר בעומקה של הנחמה, יהי רצון שמכה לראות בהשלמתה של הנחמה ונזכה שיתקיים בנו "כי ניחם ה' ציון ניחם כל חורבותיה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה' ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמרה", "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד", אמנן כן יהי רצון.

10. אורות, אורות התחיה ה (עמוד נה).

